

SLÖINGE PROJEKTET 1

”...GICK GRÉNDEL ATT SÖKA DET HÖGA HUSET...”
Arkeologiska källor till aristokratiska miljöer i Skandinavien under
yngre järnålder.

Rapport från ett seminarium i Falkenberg 16-17 november 1995

Redaktörer
Johan Callmer & Erik Rosengren

1997

Hallands Läns museers Skriftserie No 9 / GOTARC C. Arkeologiska Skrifter No 17

UNIVERSITET

Birkas kungsgård på Adelsö och Svearnas Fornsigstuna - två aristokratiska miljöer i Mälardalen

Anders Carlsson

The Royal Manor of Birka on Adelsö and the Manor of the Svear at Fornsigstuna Two Aristocratic Milieux in the Mälaren Valley

This paper deals with the relationship between the royal power in Birka and the old local power, with its main centres at Fornsigstuna and Gamla Uppsala (Old Uppsala). When Birka was founded c. 750 AD, presumably by an invited new royal dynasty, the local aristocracy established an offensive site at Fornsigstuna, controlling the route to Gamla Uppsala. In a way, Fornsigstuna is in opposition to Birka.

The royal dynasty abandoned Birka c. 970 and founded their new town on land belonging to Fornsigstuna. The town took over the name Sigtuna and the older site was laid to waste. Instead the old centre of Gamla Uppsala was reactivated as a focus for traditional values by the Svear. Now Gamla Uppsala was set up against Sigtuna. In the long run, however, Sigtuna was victorious, representing as it did the king and the church.

The final victory of the king over the local aristocracy is manifested in the royal palace on Adelsö, built c. 1250, exactly on top of the first royal manor from the Viking Age. The circle was thus closed.

Anders Carlsson, Arkeologiska institutionen, Stockholms universitet, 106 91 Stockholm.

Inledning

Under några sommarveckor åren 1991 till 1994 genomfördes blygsamma amatörarkeologiska utgrävningar och inventeringar invid Alsnö hus på Hovgårdens ägor på Adelsö. Undersökningarna skedde parallellt med de större utgrävningarna i vikingastaden Birka på andra sidan vattnet. Initiativet till grävningarna på Adelsö togs av David Damell, som tidigare initierat arkeologiska undersökningar i Fornsigstuna i Håtuna socken i Uppland. Han var intresserad av de stora formmässiga likheterna platserna emellan - och att de ligger i nära anslutning till var sin vikingastad, Birka respektive Sigtuna. Han såg dem som möjliga kungsgårdar i en tidig sveastat, där även Gamla Uppsala ingått.¹

De formmässiga likheterna mellan Hovgården och Fornsigstuna består främst i att de har var sitt centralt beläget upphöjt plåtåhus, dvs en hallbyggnad placerad på en konstgjord plåtå, som omges av terrasshus

i halvcirkelform. Platserna är dessutom anlagda på utskjutande näs vid viktiga vattenleder, dvs de är även i detta fall medvetet exponerade och väl synliga (fig. 1 och 2).

För att förstå dessa platser måste de sättas in i ett arkeologiskt och historiskt sammanhang. Andra platser kommer också att beröras. Det gäller Birka, Sigtuna, Gamla Uppsala och Helgö. På alla dessa platser har dessutom moderna arkeologiska utgrävningar genomförts (fig. 3).

700-talet

Under 700-talet är många nya idéer i omlopp i Skandinavien. Det handlar mycket om influenser från det karolingiska riket - kristendom, kungamakt, städer. Viktigt för oss är anläggandet av staden Ribe i sydvästra Jylland under tidigt 700-tal.² Här finns nog förebilden för Birka, där de danska kontakterna är

1 Damell, D. 1993. About Royal Manors from the Late Iron Age in Middle Sweden. *Current Swedish Archaeology*. vol. 1. Stockholm.

2 Jensen, S. 1991. *Ribes vikinger*. Ribe.

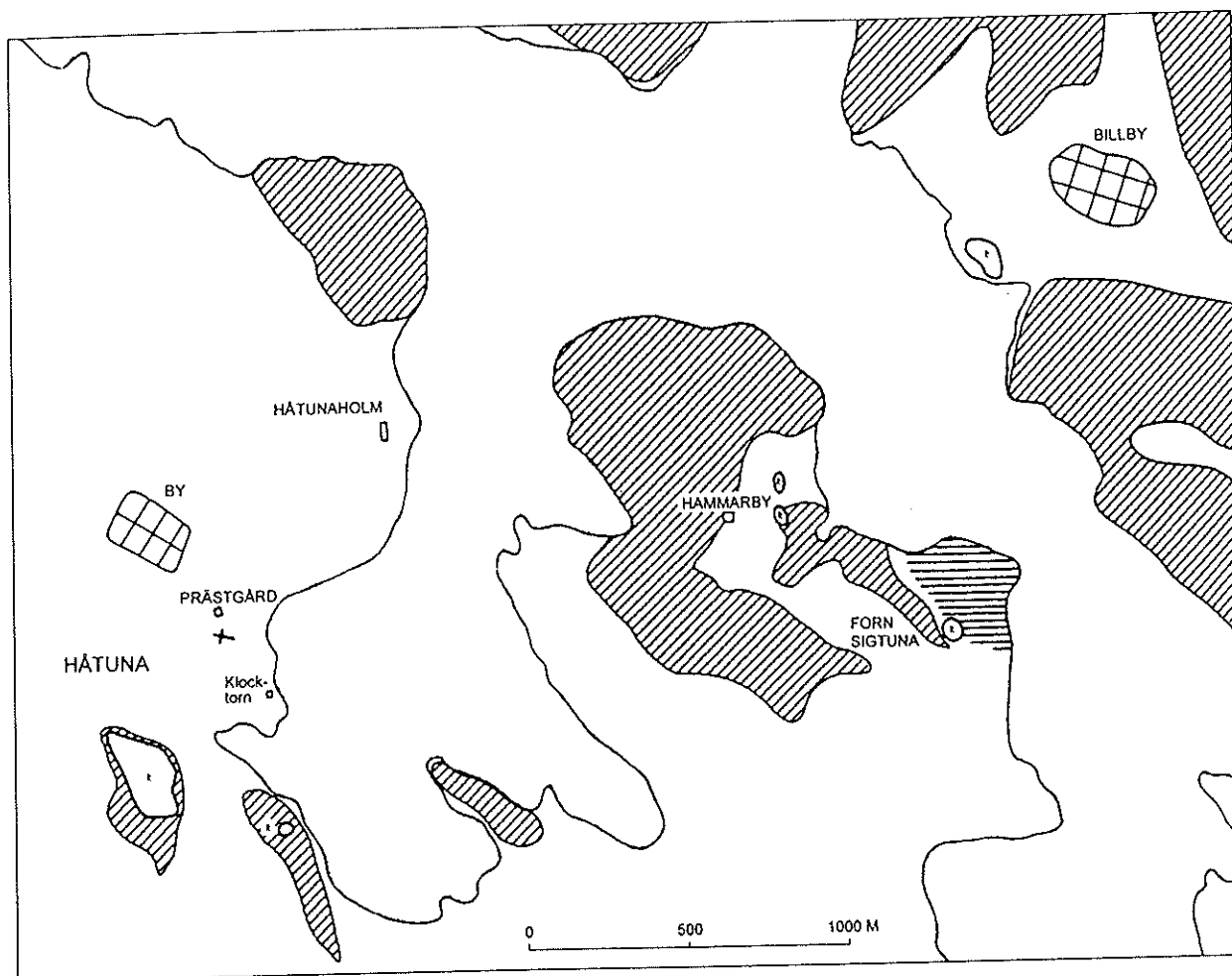

Fig. 1. Fornsigstuna i Håtuna socken (efter Ambrosiani, B. 1985, *Aristocratic Graves and Manors in Early Medieval Sweden*. In Honorem Evert Bandou. Umeå).

Fig. 1. Fornsigstuna in Håtuna parish (after Ambrosiani, B. 1985, *Aristocratic Graves and Manors in Early Medieval Sweden*. In Honorem Evert Bandou. Umeå).

uppenbara. Birka anläggs i mitten av 700-talet och var från början nästan helt inriktad på Västeuropa.³ Samtidigt med Birkas anläggande tycks platåhusområdet etableras på näset vid Hovgården. Inga fynd äldre än Birka-tid har påträffats här, trots att grävningarna utförts på många olika ställen i området. Hovgården har dock en äldre historia,⁴ men bebyggelsen och gravarna på näset är nyetableringar.

Även platåhus och terrasser vid Fornsigstuna eta-

bleras vid denna tid, möjligen kort efter anläggandet av Birka och kungsgården på Adelsö. En äldre bebyggelse av annan karaktär fanns dock på platsen tidigare.⁵ Märkliga ting sker även i Gamla Uppsala vid denna tid. Kungsgårdsplatåerna med sina hallbyggnader från folkvandringstid och vendeltid verkar överges och hela området i Gamla Uppsala blir mer av en stor "nekropol".⁶ Helgö i Mälaren är berömt för sina folkvandringstida och tidigvendeltida fynd av gjuteriverkstäder och guld. Platsen hade emellertid en särskild betydelse även under 700-talet, bl.a. kan de många figurguldblocken kanske höra hit. Ett mynt av s.k. sceatta-typ från 700-talet (725-50) påträffades i fyllningen till en vikingatida grav vid hamnområdet.⁷ Det är det enda fyndet av ett sådant mynt i Sverige norr om Skåne (Åhus) och mynten kan i Danmark kopplas till platser som Dankirke och Ribe. Myntet kan komma från ett underliggande boplotsområde vid hamnen som

3 Ambrosiani, B. & Erikson, B.G. 1994. *Birka. Vikingastaden*. vol. 4. Stockholm.

4 Rydh, H. 1936. *Förhistoriska undersökningar på Adelsö*. Stockholm.

5 Damell, D. m.fl. 1991. *Fornsigstuna. En kungsgårds historia*. Stiftelsen Upplands-Bro Fornforskning.

6 Duczko, W. 1993. *Arkeologi och miljögeologi i gamla Uppsala*, vol. I. OPIA 7. Uppsala.

7 Wiséhn, E. 1989. *Myntfynd från Uppland*. Stockholm.

senare överlagrats med gravar (gravfält 116). Både Gamla Uppsala och Helgö, Upplands kanske mest uppmärksammade fyndplatser från folkvandringstid, ändrar således karaktär efter anläggandet av Birka med Hovgården och Fornsigtuna. Här finns uppenbarligen ett samband. För att finna detta återvänder vi till Birka och Adelsö.

I Rimberts "Vita Ansgarii" från 800-talet finns åtskillig information om Birka. Det talas bl.a. om en person utsänd från "de hedniska gudarna" som kom till Birka för att hos kung Olof beklaga sig över uteblivna offer och votivgåvor. Dessutom hade Kristus fått för stort inflytande. Om de gamla gudarna ej var tillräckliga, erbjuder sig sändebudet att acceptera att "er förre kung Erik" kunde upptagas i gudarnas krets, vilket också genomfördes. Det förefaller alltså som om Birka-kungen erlärer tribut till "landet" och att Birka-kungarna av "landet" uppfattas som "er" kung, inte "vår". Birka-kungarna verkar dessutom vara kungar över just Birka och inte mycket mer. De har dock en flotta och förväntas göra krigståg "utomlands". Kungen rådgör närmast med sina hirdmän, sedan med stadens ting och därefter med landets ting.

Adam av Bremen skriver på 1070-talet att "Birka är götarnas stad och belägen mitt i sveonernas land,

inte långt från det tempel som heter Uppsala". Detta bör, som Hyenstrand påpekat, kunna innebära att Birka-dynastin är götaländsk.⁸ I Birka fanns det både svear och götar. Det är förmodligen felaktigt att se en motsättning mellan dessa. Om svealändska stormän önskade anlägga en stad i sitt område, krävdes kanske någon "neutral" kung utifrån, som dessutom hade goda kontakter, gärna med Danmark. Vi har tidigare nämnt Ribe som en möjlig förebild. Birkas grundare bör ha varit den kung Erik, som senare upphöjdes till gud. Han kom sannolikt från Götaland. Andra namn i dynastin är Olof, Björn och Anund och Emund.⁹ Kungarnas makt reglerades emellertid noga. De skulle inte inkräkta för mycket på stormännens gamla rättigheter. Stormännen erhöll förmodligen tomter i staden, vilka de kunde disponera efter behag. Här kunde problem uppstå avseende lojalitet mot "landet" respektive kungen. De rika gravarna på Björkö antyder kanske att många föredrog kungen som sin ledare, i varje fall så länge som han var framgångsrik. Att dynastins grundare upphöjts till gud, var här en viktig sak. Det blev viktigt att bli begravd i Birka - på samma sätt som det uppenbarligen blev viktigt att bli begravd i Gamla Uppsala. Kopplingen till de gamla gudarna och till Uppsala var något Birka-kungarna anspelade på. Vid Hovgården anlades efterhand ett antal stora gravhö-

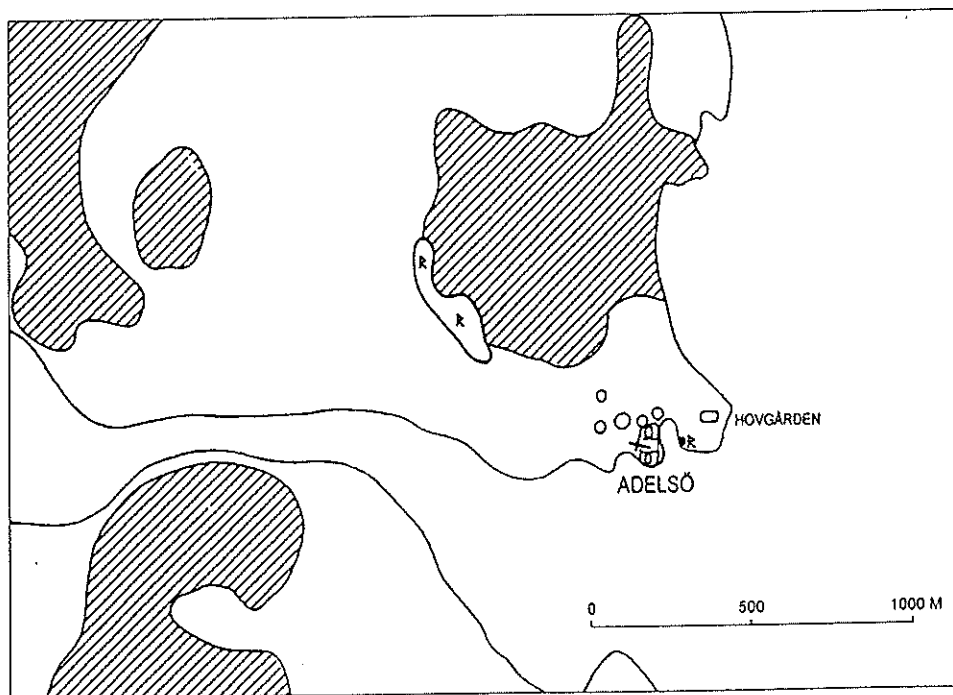

Fig. 2. Hovgården på Adelsö (efter Ambrosiani 1985).

Fig. 2. Hovgården, the royal manor on Adelsö (after Ambrosiani 1985).

8 Hyenstrand, Å. 1985. Mäster Adam i Bremen och Sveriges sveoner och götar. *Fornvännen* 80, 1985/4. Stockholm.

9 Nerman, B. 1918. Kungshögarna på Adelsö och Sveriges äldsta konungalängder. *Fornvännen* 13. Stockholm.

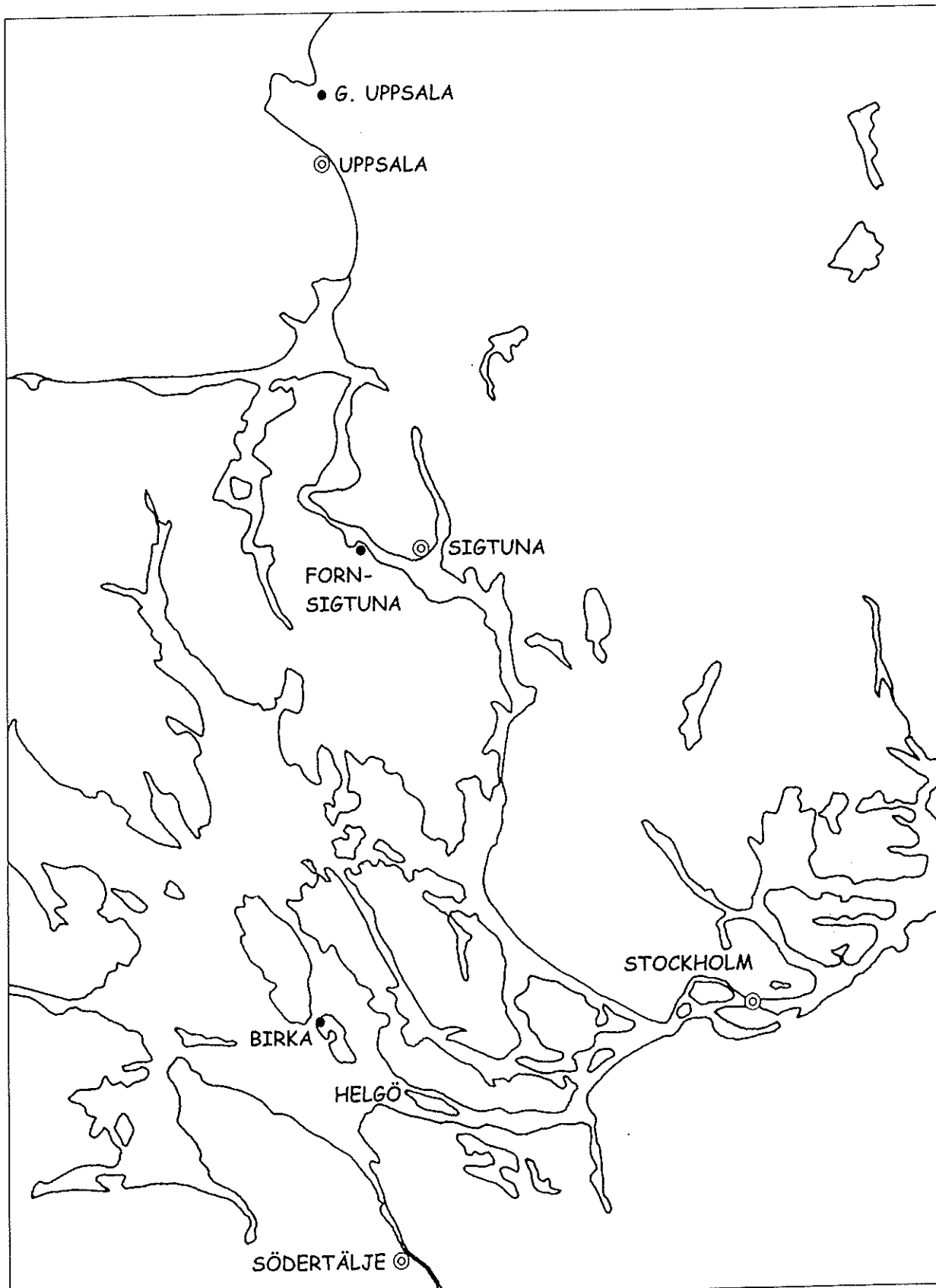

Fig. 3. Karta över östra Mälardalen. Adelsö är den stora ön strax NV om Birka (efter Tesch 1992).

Fig. 3. Map of the eastern Mälaren Valley. Adelsö is the big island just north-west of Birka (after Tesch 1992).

gar på rad, som gör att platsen påminner om Gamla Uppsala. Det är säkert ingen tillfällighet.

Platåhuset på näset vid Hovgården är placerat så att man blickar rakt in i Birka, ett förhållande som är slående även för nutida besökare. Hamnen vetter också i riktning mot Birka, vilket även gäller storchögarna väster därom. Anläggandet av Birka och kungsgården på Adelsö bör därför ses i samband med varandra. De nya utgrävningarna tyder som sagt inte heller på att det funnits någon kungsgård här innan staden anlades. Detta styrker antagandet om att komplexet är att betrakta som resultatet av en genomtänkt idé - kanske kung Eriks. Att det är han som vilar i den största gravhögen är väl därför inte en alltför djärv gissning.

Som vi noterat ovan verkar det som om denna etablering av en kungadynasti och stad leder till om-disponeringar i Gamla Uppsala och på Helgö samt att Fornsigstuna anläggs. Gamla Uppsala och Helgö har tonats ned i samband med att Fornsigstuna anläggs. Fornsigstuna påminner som sagt mycket om Hovgården på Adelsö och ligger utomordentligt strategiskt placerat vid den enda vattenled till Gamla Uppsala där man ej behöver dra båten över land. Birka är däremot placerat väster om denna led och är idealiskt beläget i förhållande till hela Mälardalen. Fornsigstunas offensiva läge ska nog ses som en motpol till Hovgården och skulle då, liksom Gamla Uppsala, representera "landet". Gamla Uppsalas "heliga" karaktär förstärks med hjälp av alla gravläggningar, medan huvudgårdsfunktionen flyttas till Fornsigstuna. Att Fornsigstuna bär efterleden -tuna är förmodligen också betydelsefullt, när det gäller att koppla denna huvudgård till den gamla ordningen. Av fig. 1 framgår också att Fornsigstuna har en helt annan kontrollposition än det i en vik belägna Håtuna. Mycket av Helgös funktioner kanske däremot efter hand övertogs av Birka. Staden anlades ju i samförstånd med "landet".

Det sena 900-talet

Birka överges ca 970 och därefter anläggs den nya staden Sigtuna. Ofta har i nyare forskning skillnaderna mellan Birka och Sigtuna betonats, men jag vill istället betona likheterna. Kungadynastin i Sigtuna har samma namn som i Birka; Erik, Olof, Anund och Emund (och Björn i form av Styrbjörn). Det är uppenbart att det är samma dynasti som styr i Sigtuna som styrde i Birka. Ansvarig för flytten kan Erik Segersäll ha varit. Han och hans far, Emund, var enligt Adam av Bremen nära förbundna med Jellingdynastin i Danmark och hade där mottagit dopet. Med tanke på Ha-

rald Blåtands västeuropeiska idéer om kungamakt och kristendom kan man förstå om Erik också ville försöka stärka kungamakten i Svealand. Att flytta från öarna i Mälaren till fastlandet vid farleden till Gamla Uppsala, mitt emot svearnas Fornsigstuna, måste ha varit provocerande. Det lyckas dock. Den nya kungsgården placeras på ett högt parti i själva staden och tomter läggs ut. Vid en jämförelse mellan städerna måste vi jämföra, så att säga, Birka 970 med Sigtuna 971. Då tror jag att sambandet är tydligt. Sten Tesch har analyserat Sigtuna på följande sätt:¹⁰ staden har anlagts efter 970, förmodligen av Erik Segersäll, som en politisk maktbas med kristna förtecken i ett område där kungamakten var svag. Maktbasen för kungarna fanns egentligen i götalandsskapen. Tomterna kan ha givits som gåvor av kungen till lojala stormän. Det var viktigt att vara i staden, inte nödvändigtvis att bo i den. Fornsigstuna är ej den kungsgård på vars mark Sigtuna anlagts. Istället representerar Fornsigstuna, liksom även Birka, en svealändsk motstruktur. Jag tror att Sten Tesch har rätt i det mesta och han har verkligen fört forskningen kring dessa problem ett gott stycke framåt. Som framgått ovan, menar jag dock att det hela börjar med Birka, inte med Sigtuna.

Vad händer då med Fornsigstuna? Platsen förefaller avvecklas som stormansgård i samband med Sigtunas anläggande, enligt tillgängliga dateringar.¹¹ Platåhus och terrasshus överges. Inte nog med det. Själva namnet fråntas platsen och blir istället namn på Erik Segersälls stad. Dessutom "svartmålas" Fornsigstuna i senare kristna källor (Snorre) som en plats med hedniskt blot och som den plats dit Oden anländer vid sin invandring. Vi kan här se en parallell till svartmålningen av Gamla Uppsala av Adam av Bremen på 1070-talet. Om "landet" förlorar Fornsigstuna i kamp mot kungamakten är det troligt att Gamla Uppsala aktiveras på nytt som huvudgård. Det är nu, på 970-talet och framåt, som de aktiviteter äger rum i Gamla Uppsala som får Adam att tala om hednatempel och nioårsblot, låt vara osagt om som myt eller verklighet. Om Fornsigstuna anlades som motvikt mot Birka och Hovgården, reaktiveras nu Gamla Uppsala som motvikt mot Sigtuna. Som Åke Hyenstrand uttryckt det - Gamla Uppsala är inte det svenska rikets startpunkt, det är dess sista stora motståndare.¹²

När Sigtuna anläggs avtar också aktiviteterna vid Hovgården på Adelsö. Inga fynd yngre än Birka-tid har påträffats vid utgrävningarna (med undantag för medeltida fynd, så klart). Viktigt är att tyska och engelska vikingatidsmynt helt saknas, trots att mängden

10 Tesch, S. 1992. Sigtuna: the townplan - a key to urbanization and formation of state in Sweden. *Medieval Europe 1992*. Urbanism. Pre-printed Papers. Volume 1. York.

11 Damell m.fl. 1991.

12 Hyenstrand, Å. 1989. Sverige 989. *Makt och herravälde I*. Stockholm Archaeological Reports 24. Stockholm.

påträffade islamiska myntfragment och medeltida mynt är relativt stor. Kungsgården läggs alltså "i träda" och plåtåhuset med terrasshus överges. Den får måhända rollen av en på agrara aktiviteter baserad enhet (dock ej på själva näset, utan i anslutning till det stora Hovgårdsgravfältet en knapp kilometer åt väster, där byn sannolikt legat sedan folkvandringstiden, skiljd från kungsgårdsområdets bebyggelse och storkhögar).¹³ Att kungamakten fortfarande äger marken, är troligt.

Händelser på 1060-talet och därefter

Kungsgården på Adelsö reaktiveras på 1060-talet. Då låter Håkon rista runblocket U 11 vid hamnviken. Det har ibland antagits att Håkon skulle vara kung Håkon Röde, kung på 1070-talet. Texten lyder enligt Runverkets senaste skylttext från 1994: "Tyd du runorna! Rätt lät Tolir, bryte i Roden, rista dem åt konungen. Tolir och Gylla lät rista (dessa runor) båda makarna efter sig till minnesvård...Håkon bjöd rista". Den Håkon som bjuder rista är rimligen inte konungen själv, utan en person i dennes tjänst. Det måste röra sig om den norske jarlen Håkon Ivarsson, känd bl.a. från slaget vid Nissan 1062 utanför den halländska kusten. Om honom kan man läsa i bl.a. Harald Hårdrådes saga. Han var omväxlande i tjänst hos kung Harald Hårdråde av Norge och Sven Estridsen av Danmark och en stor sjökrigare. Efter lojalitetsproblem i förhållande till Harald flyr Håkon till kung Stenkil i Sigtuna och går i dennes tjänst. Efter ett misslyckat försök att besegra kung Harald vintern 1065/66 (eller året innan) återvänder han till kung Stenkil. Det är här som Adelsö kommer in i bilden. Vad är rimligare än att Stenkil använder denne jarl till att ta kommandot över flottan, Tolir var ju bryte i kungens rod, dvs flotta. En ny hamn byggs på Adelsö och runblocket ristas för att tacka kung Stenkil för förtroendet. Kulturlager under runblocket visar att det medvetet har placerats så att det exponerar mot

hamnen. Den 20 september 1066, detta ödesdigra år, dör emellertid kung Harald vid Stamford Bridge, och även kung Stenkil i Sigtuna dör. Projektet avstannar - inga fynd från tiden kring 1060-talet har gjorts vid utgrävningarna. Turbulens utbryter i Svealand. Håkon kanske återvänder till Norge. Han var gift med prinsessan Ragnhild, dotter till kung Magnus den gode. Olav den helige var hennes farfar. Det fanns många intressen att bevaka. Kungsgården hamnar alltså i träda igen. Stämmer detta resonemang, kan U 11 dateras på året - 1066.¹⁴

Fornsigtuna gavs sannolikt till biskop Adalvard d. y. av kung Stenkil i samband med upprättandet av ett biskopssäte i Sigtuna ca 1060. När biskopssätet kring 1140 flyttar till Gamla Uppsala, där motståndet då är brutet, bl.a. genom kung Inge den äldres förhävanden, återgår Fornsigtuna till kungen. Därav kraven på återlämnande av egendomen till ärkebiskopen på 1170-talet. Gamla Uppsala blir ärkebiskopssäte 1164, vilket säkert motiverade de ökade kraven.¹⁵

En sista gång ska Adelsö få uppleva en kunglig blomstringsperiod. Birger Jarls söner Valdemar och Magnus Ladulås väljer på 1200-talet den gamla kungsgården för ett magnifikt tegelpalats, byggt av Valdemar ovanpå det gamla plåtåhuset från Birka-tid.¹⁶ En stor hamnanläggning byggs också, förvånansvärt nog nyupptäckt vid utgrävningen 1992. I palatset håller Magnus Alsnö möte, där ledungsskyldigheten (organisationen bakom begreppet "roden") ersätts med det tunga rytteriet. Att Adelsö reaktiveras har säkert djupa symboliska innebörder. Det var här den första kungsgården låg och det var här som "roden" hade sin början. Det tunga rytteriet hade tidigare under Birger Jarls ledning krossat de uppsvenska stormännens upprorsförsök i ett par fältslag. Birka-dynastin, Sigtuna-kungarna, de sverkerska och erikska ätterna liksom Birger Jarls ätt var alla från götalandskapen. Nu var cirkeln sluten.

13 Jfr. Rydh 1936.

14 Carlsson, A. 1994. "Gamle kung Erik", Erik Segersäll och Håkon Jarl (Ivarsson) - tre vikingar med Adelsö-anknytning. *Nordisk Amatörarkeologi. Nr. 2.* Nordiska förbundet för hembygdsarbete och lokalkultur.

15 Hult, B. 1989. Strom, fornesitune et Guazbro - Sigtunastiftets biskopsbord. I: Tesch, S. (red.). 1989. *Avstamp - för en ny Sigtunaforskning.* Sigtuna.

16 Thordeman, B. 1920. *Alsnö hus.* Stockholm.